

<https://>

УДК 655.41(493):655.42(4+477.43/44)''181/186''

Тетяна Каросва,

доктор історичних наук, професор,
Вінницький державний педагогічний університет
ім. Михайла Коцюбинського
вул. К. Острозького, 32, Вінниця, 21001, Україна
e-mail: urasim@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

**ВКЛЮЧЕНІСТЬ ПОДІЛЛЯ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО
КНИГОТОРГОВОГО ПРОСТОРУ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ – СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ БЕЛЬГІЙСЬКИХ ВИДАНЬ)**

Мета. З'ясувати на прикладі бельгійських видань, наскільки Поділля за відсутності місцевої стаціонарної книжкової торгівлі та бібліотечного обслуговування було втягнуте в європейський книготорговий простір першої половини – середини ХІХ ст. *Методологія.* Здійснено історико-книгознавчий аналіз колекції бельгійських видань з фондів Вінницької ОУНБ ім. Валентина Отамановського. *Наукова новизна.* Уперше описано колекцію бельгійських видань епохи активного контрафактного друкування, що зберігається на українських теренах. На прикладі Поділля констатовано, що останні розглядалися як легітимна зона торгівлі контрафактом. *Висновки.* У подільських споживачів було кілька причин купувати бельгійську продукцію: 1) головна – дешевизна книжок, зумовлена інноваційними поліграфічними і бізнесовими рішеннями бельгійських підприємців; 2) зосередженість видавців на задоволенні потреби в читанні на дозвіллі; 3) відсутність місцевої книжкової торгівлі та можливість придбати видання, що траплялися завдяки маркетинговим зусиллям видавців з просування книг у різні країни; 4) зацікавленість у конкретних виданнях, які через цензурні обмеження друкувалися лише в Бельгії; 5) інтерес до оригінальних видань бельгійських видавців.

Ключові слова: бельгійська книга, франкомовна книга, бельгійське книговидання, контрафактний друк, книжкова торгівля, Поділля.

Постановка проблеми. В епоху переходу європейського книговидання від ручного друку до механізованого була дуже цікава сторінка, пов'язана з бельгійськими видавцями та їх контрафактною продукцією.

Вона є яскравою ілюстрацією до становлення капіталістичних відносин у видавничій справі, а для українських теренів – маркером їх включеності до європейського простору. Розглянемо на прикладі Поділля, окраїнного регіону, який вважався одним з аутсайдерів освіти та культури, що за Речі Посполитої, що за Російської імперії. Місцевими споживачами бельгійської продукції були представники вузького кола освічених заможних подолян, здатних читати іноземними мовами та купувати книги для себе. Ідеться здебільшого про представників польського та російського дворянства. Треба зауважити, що до 1865 р. в регіоні не було сталої стаціонарної книжкової торгівлі, а перша публічна бібліотека, до того ж російськомовна, була відкрита у 1866 р. Тобто подоляни, аби читати, мали бути активними і самостійно співпрацювати з книгарями та видавцями з-поза меж регіону. Для такої активної діяльності необхідні певний рівень освіти та знання книжкового ринку, а також матеріальні статки. З огляду на збережений книжковий масив у фонді Вінницької ОУНБ ім. В. Отамановського, подоляни користувалися бельгійською книжковою продукцією, переважно франкомовною. Що їх приваблювало в ній? Чому надавали перевагу перед французькою? Чи, навпаки, це бельгійці маркетинговою політикою нав'язували свою?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія бельгійського книговидання добре вивчена. А згадувана його сторінка своєю скандальністю притягувала увагу вже сучасників Г. Молінарі [1], В. Каппеллеманса [2], П. Є. Робіна [3]. Вони її розглядали крізь призму врегулювання капіталістичного ринку та становлення авторського права. Тривалий час книгознавці сперечалися щодо природи цих бельгійських видань. Якщо сучасники одностайно вважали їх підробкою, то з кінця ХХ ст. вчені К. Булте [4], Ф. Годфруа [5], Ж.-І. Мольє [6, 7], Ж. Геллеманс [8, 9] схильні вважати їх перевиданнями. Вони вказують, що бельгійські видавці не намагалися імітувати формат, папір чи шрифт оригінального видання, тобто не підробляли оригінали. Це були скоріше оригінальні перевидання без дотримання авторських прав. Утім сучасники добре знали про контрафактне походження цих видань. Розповсюдження бельгійських видань у європейських та американських країнах також входить у звичне коло інтересів західних вчених, проте на українських теренах цьому досі не приділяли належної уваги.

Мета дослідження. З'ясувати на прикладі бельгійських видань, наскільки Поділля за відсутності місцевої стаціонарної книжкової торгівлі та бібліотечного обслуговування було втягнуте у європейський книготорговий простір першої половини – середини ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу. Початок книговидавництва на бельгійських територіях датують XV ст. Із XVII ст. на цих землях, як і голландських та швейцарських, ширився також контрафактний друк. Крім того, тут з'являлися памфлети про релігію і політику, за допомогою яких сміливі для свого часу мислителі, найчастіше французькі, поширювали свої ідеї, хоч і не отримували матеріальної винагороди. Такі книги зазнавали цензурних переслідувань на батьківщині авторів і були заборонені до друку. Золота епоха бельгійського книговидавничого бізнесу, за переконаннями дослідників [4, 5], тривала між 1815 і 1852 рр., тобто від закінчення окупації Бельгії французами та входження до складу Королівства Нідерландів до франко-бельгійської літературної конвенції 1852 р.

Король Нідерландів Віллем I (1772–1843) підтримував розвиток економіки, проголосив свободу преси і газет. А у Франції, навпаки, Бурбони відновили сувору цензуру. Французькі ліберали завдяки бельгійцям отримали змогу уникати цензури, щоб продовжувати свою пропаганду. Сюди переїхали французькі друкарі та книготорговці. Видавнича діяльність зосереджувалася переважно у Брюсселі. Стимулювання економіки активізувало запровадження нових технологій. Інновації охопили не лише друкарську техніку, а й видавничу та редакторську практику. Видавці досліджували зовнішній ринок, особливо французький, виявляючи найпопулярніші видання для передруку. Вони запроваджували нові компактні формати (in 12°, 16° та 18°), м'які обкладинки, почали формувати комплекти видань – «серії / колекції», а головне – не платили авторський гонорар. У той час авторське право не перетинало кордонів держави проживання автора, і бельгійські видавці після виходу з-під влади Франції могли легально копіювати тексти, опубліковані тепер за кордоном, адаптувати їх та поширювати. Вони не копіювали оригінали, застосовували свою типографіку, папір і формат, відмінні від французьких, і не витрачалися на авторські гонорари, що давало змогу пропонувати знижки порівняно з французькими цінами. Часто вони першими друкували романи, які тільки-но побачили світ на сторінках французьких часописів, у книжковому варіанті. А французьким колегам треба було для цього ще додатково домовлятися з авторами щодо авторських виплат, тобто витратити час та гроші. Тодішня галоманія та популярність французької літератури скоріше працювали на бельгійських видавців, а не на французьких. Хоча варто вказати, що в 1820-х роках бельгійський експорт ще був не дуже великим [8].

Бельгійська незалежність 1830 р. ще більше стимулювала контрафактне виробництво книг. Вона звільнила друкарський верстат абсолютно. До цього

додалося створення нових капіталістичних бізнесових моделей друкарського виробництва. Повторення кількох імен, додавання партнерів у назву компанії, вставка комерційної формули «компанія» або «товариство» демонструвала зміни в технологіях бізнесу. Відбувався перехід від маленької фабрики чи сімейного бізнесу з невеликою чисельністю працівників та використанням ручної праці до механізованих підприємств з акціонерним капіталом, зокрема за підтримки Банку Бельгії. Наприклад, було створено такі найбільші компанії [1]:

1. «La Société typographique Belge», під назвою «Ad. Wahlen et comp.»; статутний капітал – 1 000 000 франків.
2. «La Société Belge de librairie, imprimerie et papeterie», під комерційною назвою «L. Nauman et comp.»; акціонерний капітал – 1 500 000 франків.
3. «La Société de librairie, imprimerie et fonderie», під назвою «Meline, Cans et comp.»; статутний капітал – 2 000 000 франків.
4. «La Société encyclographique»; акціонерний капітал – 1 000 000 франків.
5. «La Société nationale»; статутний капітал – 1 000 000 франків.

Як наслідок, після всіх реорганізацій дешевші бельгійські видання добре поширювалися. Видавці втричі збільшили свій експорт у 1830-х роках. Підйом таких компаній, як «Société typographique Belge» або «Société Belge de Librairie», що мали ідеальні умови виробництва (папір, державна допомога експорту, сучасна бізнес-модель, ігнорування французької цензури), був закономірним. Бельгійське контрафактне книгодрукування пережило золотий вік між 1830 і 1840 рр. Щойно у Франції з друку виходила книга, яка мала шанси на успіх, відразу кілька бельгійських видавців кидалися її переддрукувати. В умовах жорсткої конкуренції вони жертвували якістю і навіть вартістю. Стандартний формат бельгійських видань – у 18°. Їхня ціна постійно знижувалася з 1830 р. Починали з 3,5 франків, трохи пізніше спустили до 3, потім – 2, навіть – 1,5, а в окремих випадках – 0,75. Звідси гонитва за накладом, ігнорування підготовчих етапів видання, пошук нових ринків збуту. Три, чотири чи навіть п'ять видань одного роману, наприклад Поля де Кока, могли з'явитися одночасно, що підштовхувало операції нижче порогу фінансової прибутковості [1]. Бельгійські видавці зосереджувалися на художній та історичній книгах як дозвіллевих, які потенційно можна було продати більшим накладом, уникали наукових.

Після 1840 р. жорстка конкуренція між самими бельгійськими видавцями призвела до банкрутства кількох компаній («Société Belge de Librairie», «Société Typographique Belge de Wahlen» тощо) у 1846 р. Старі гравці на видавничому ринку прагнули врегулювання. Крім того, бельгійська

громадська думка поступово змінювала своє ставлення до такої видавничої практики, визнаючи її нечесність, а самих видавців почали звинувачувати у завданні шкоди національній літературі. Підприємці, віддаючи перевагу передруку творів чужих авторів, які вони гарантовано могли продати, залишали бельгійських авторів без слави та грошей.

Зрештою франко-бельгійська літературна конвенція була підписана 22 серпня 1852 р., а чинності набула в травні 1854 р. Бельгійські видавці отримали дозвіл передруковувати французькі твори за договорами з їх авторами, але працювати на французькому ринку їм заборонялося. Для того щоб завойовувати нові ринки, бельгійці ініціювали системну кооперацію з видавцями різних країн, особливо після визнання авторського права. Оскільки Франція для них була закрита, вони зосередилися на основних центрах видавничої діяльності континентальної Європи – німецьких та італійських землях. Часто працювали через свої філії, тому на титульних аркушах видань 1850–1860-х років трапляються видавці з різних міст одночасно.

Низка договорів з іншими країнами щодо авторських прав поступово ліквідувала піратську видавничу практику бельгійців. Уже надруковану продукцію дозволили реалізувати, позначивши штампами про її контрафактний характер. Значну частину проштампованих книг спрямували на ринок третіх сторін, зокрема в країни Нового Світу [9, р. 176; 10]. Жодне бельгійське видання з колекції Вінницької ОУНБ ім. В. Отамановського не містить відповідних позначок. Це означає, що надходження цих видань відбувалося «нормальним» шляхом. Отже, українські землі були легітимною територією розповсюдження бельгійської продукції. Тим більш, Російська імперія уклала двосторонні конвенції про визнання авторських прав з Францією лише у 1861 р. та в 1862 р. – з Бельгією. Ці документи вперше унормували поширення продукції національних верстатів на території візаві. Проте частка експорту французької продукції в Російську імперію поступово зменшувалася – з 15% у 1821 р. до 2% у 1900 р. [11, р. 113], та сама тенденція спостерігалася й щодо бельгійської.

Одним з основних каналів надходження бельгійських книг до Російської імперії, зокрема на українські терени, був одеський порт. О. Полевщикова, характеризуючи книжкову торгівлю Одеси першої половини XIX ст., неодноразово згадує Бельгію та Брюссель як джерела надходження книг [12, с. 95, 97, 99]. За її повідомленням, один з книготорговців – Д. Мієвіль – навіть підготував окремий каталог книг, виданих у Брюсселі, що містив 229 назв («*Librairie de D. Mieville, à Odessa. Catalogue des livres en Éditions de Bruxelles*»). Одеса, 1837). Оскільки, за її даними, французів

тоді у місті жило всього 350–400 осіб [12, с. 101], то основними споживачами були пошановувачі французької книги з місцевого населення та гостей, зокрема подільські землевласники, які через Одесу здійснювали свої бізнесові операції. Можемо припустити, що з розвитком залізниці канали надходження книг у другій половині XIX ст. урізноманітнилися, але морський залишався, оскільки основними пунктами західноєвропейського експорту книг були саме порти [11, р. 103].

Завдяки відвідуванню Одеси подоляни мали змогу постійно купувати бельгійську продукцію. У фонді Вінницької ОУНБ ім. В. Отамановського можна виокремити колекцію бельгійських видань 1817–1869 рр. – 138 томів (83 назви). Є також поодинокі зразки продукції бельгійського верстата XVII–XVIII ст., а також по 1 тому 1870, 1871 та 1891 р., але їх залишаємо поза межами цього дослідження. Книги походять здебільшого з родових зібрань польського та російського дворянства, націоналізованих радянською владою у 1919–1920 рр.

З огляду на всі наявні бельгійські друковані видання, подоляни купували їх за часів активного контрафактного продукування: у 1810-х роках – два томи, 1820-х – чотири, 1830-х – 50, 1840-х – 52, 1850-х – 15, 1860-х – 15. Бібліотечна статистика загалом відповідає процесам, що відбувались у бельгійському книговидаванні та книгорозповсюдженні. Вибуховий підйом та експорт 1830–1840-х років ілюструється подільським прикладом.

Бібліотечну колекцію становлять видання французькою мовою, за винятком книги Йоахима Лелевеля (1786–1861), виданої польською мовою. Усі вони були надруковані в Брюсселі. Бізнесову практику створення філій підтверджує також наявність видань із зазначенням Лейпцига (27 томів) та Ліворно (14 томів). Найбільше представлено продукції фірми «La Société de librairie» Жана Поля Меліна (J. P. Meline) – 53 томи. Італієць за походженням, він відкрив справу в Брюсселі, згодом – у Лейпцигу. Дві інших великих фірми – «Société Belge de libraire» та «Société typographique Belge, Adolphe Wahlen et Co» – репрезентовано 10 та 8 томами відповідно. Підприємства Еміля Лорана (E. Laurent) та Альбера Лакруа (A. Lacroix) представлено 9 томами кожне.

Якщо всі вищезгадані видавці діяли за схемами «дикого капіталізму», то Альбер Лакруа (1834–1903) був видавцем уже іншого покоління. У 1861 р. він створив видавничий дім «Librairie internationale A. Lacroix, Verboeckhoven, et Cie», в якому вів бізнес, дотримуючись авторського права. Спеціалізувався на друкуванні творів французьких авторів, вигнаних з Франції: Віктора Гюго, Луї Блана, Едгара Кіне, Прудона та ін. Мав міжнародний успіх, відкрив філії в Лейпцигу, Ліворно, згодом – навіть у Парижі.

Продукція решти 23 бельгійських видавців представлена поодинокими томами. Отже, до подолян потрапляли, швидше за все, книги найпотужніших видавців, які спромоглися організувати виробництво на широку ногу. На ім'я видавця, вочевидь, подоляни не дуже зважали, зосереджувалися на авторі та конкретних творах.

У бібліотечній колекції переважають художні (48 томів) та історичні (62 томи) твори, які можна розглядати як читання на дозвіллі. Решта видань – це географічна література (8 томів), а також поодинокі книги з хімії, літературознавства, благодійності тощо. Зберігається також 6 томів єдиного в Європі дайджесту подій в англомовному світі – «*Revue Britannique*», що друкувався в Брюсселі з 1840 р. Маємо окремі томи різних років друкування впродовж 1847–1855 рр. З огляду на склад колекції, подоляни купували бельгійську продукцію для організації власного дозвілля. І бельгійська продукція, дешевша за французьку, приваблювала покупців, яким байдуже було до тонкощів поліграфічних особливостей книги. Вони прагнули отримати більш-менш якісний товар за меншу суму, щоб задовольнити свої потреби. Особливо чітко це простежується на прикладі історичної літератури. Якщо стосовно художніх творів французькі видавці в 1830-х роках уже почали конкурувати з бельгійськими, і це помітно за вінницьким бібліотечним фондом, то щодо наукових творів, які мали менші накладі, французи програвали бельгійцям: покупці надавали перевагу саме останнім. Треба зазначити, що наукову літературу бралися видавати лише найміцніші бельгійські товариства.

Серед історичної літератури можна натрапити на твори як фахових істориків, так і публіцистів, чимало також мемуарних публікацій. Варто зауважити, що ці видання друкувалися й більшими форматами – in 8°, що свідчить про іншу видавничу та фінансову практику. Цільова аудиторія споживачів була тут вужчою, але вочевидь заможнішою, ставлення до наукових видань змушувало видавців дотримуватися певних поліграфічних традицій.

Історична література роками була на столі видавців. Наприклад, праця французького історика Кристофора Коха (1737–1813) «*Histoire abrégée des traités de paix entre les puissances de l'Europe depuis la paix de Westphalie*» видавалася ще за життя автора на батьківщині, згодом була доповнена Ф. Шоелом і оприлюднена у 1838 р. в Брюсселі.

Серед французьких істориків було також багато політиків, тому їхні твори активно запитувалися. Знаменита праця Огюстена Тьєрпі (1795–1856) «*Histoire de la conquête de l'Angleterre par les normands*», яка зробила йому ім'я 1825 р., а вже бібліотечний передрук 1839 р. Й.-Б. Тірхера був позна-

чений як 8-й. А от фірма Ж. П. Меліна миттєво у 1853 р. передрукувала «Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du tiers état», що свідчить про дуже уважне ставлення до творчості цього історика. Книга політичного діяча та історика Адольфа Тьєра (1797–1877) «Histoire de la révolution Française» (Париж, 1823–1827) вважається першою науковою історією Французької революції. Її неодноразово передруковували за життя автора, який продовжував працювати над її редакціями. У бібліотечній колекції зберігається видання фірми Ж.-П. Меліна 1845 р. Останній швидко взявся за передрук багатотомника Адольфа Тьєра «Histoire du Consulat et de l'Empire». У 1845 р. з'явилися перші його томи на батьківщині, і відразу в Брюсселі почали його відтворювати. Усього до 1862 р. Мелін видав 6 томів, причому у незвичному для бельгійців форматі – в 4°.

У полі зору видавців була творчість не лише французьких істориків. Дослідження швейцарського історика Жана де Сісмонді (1773–1842) також спочатку друкувалися в Парижі, але їх швидко підхопили бельгійці. У фонді бібліотеки зберігаються «Histoire des Français» (1836–1844), «Histoire de la chute de l'empire Romain et du déclin de la civilisation» (1837), «Précis de l'histoire des Français» (1839) різних місцевих видавців.

Бельгійці продукували й перекладні твори. З появою французького перекладу вони відразу передрукували працю німецького історика античності Бертольда Георга Нібура (1776–1831) «Histoire romaine» (1830). Відомий твір німецького історика Іоганна фон Мюллера (1752–1809) «Histoire universelle» після появи паризького та швейцарського франкомовних видань кілька разів передруковували бельгійські видавці, зокрема у відділі зберігаються видання 1833 та 1846 рр. А. Лакруа починав свою діяльність спільним з паризьким видавцем Фірмін-Дідо перекладом американського історика Вільяма Прескотта (1796–1859) «Histoire du règne de Ferdinand et d'Isabelle» (1861).

Традиція друкування історичної літератури зберігалася й після визнання авторського права. Наприклад, бельгійцями була передрукована праця Проспера де Баранта (1782–1866) «Histoire de la convention nationale» (1852–1853). Французи почали її друкувати у 1851 р., а Ж.-П. Мелін ішов паралельно. Така сама історія з відомою працею Александра Вільяма Кінглейка (1809–1891) «The Invasion of Crimea» у 8 томах, яку він друкував на батьківщині впродовж 1863–1887 рр.

Паралельно її перекладали французькою, і бельгійці послідовно том за томом оприлюднювали під назвою «L'invasion de la Crimée». Так само друкувалася відома праця німецького історика Теодора Моммзена (1817–1903) «Histoire Romaine» (1863–1869).

Історико-військова тематика в бібліотечному зібранні представлена відомою працею Генріха Жоміні (1779–1869) «*Vie politique et militaire de Napoléon*», що вперше побачила світ у 1827 р., а вже через два роки – у Брюсселі. Ад'ютант Жильбера де Лафаста Бернард Сарранс підготував книгу «*Lafayette et la révolution de 1830*», яка того самого 1832 р. вийшла друком у Бельгії.

Батист Капфіг (1801–1872) був одним із тих публіцистів, які яскраво писали на історичні теми, тобто він був свого роду автором нон-фікшн історичної тематики. Тодішні вчені вважали його аматором, проте його твори мали надзвичайний попит. Його підхід був зручним, оскільки заповнював окремі періоди історії. Подоляни придбали бельгійські версії його творів: «*Histoire de Philippe-Auguste*» (1830; 1852), «*Louis XVI son administration et ses relations diplomatiques avec l'Europe*» (1844), «*Histoire de la reforme, de la ligue, et du règne de Henri IV*» (1834), «*Richelieu, Mazarin, la Fronde et le règne de Louis XIV*» (1836), «*L'Europe pendant la Révolution française*» (1843), «*L'Europe pendant le Consulat et l'empire de Napoléon*» (1840–1841), «*Les cent Jours*» (1841). Вже самий перелік свідчить про захоплення подолян історичною тематикою та інтелектуальний рівень цього інтересу.

Популярною для передруку була й мемуарна література. Бельгійці не могли оминати скандальні спогади герцогині д'Абрантес (1784–1838), за право друкувати які конкурували між собою паризькі видавці на початку 1830-х рр. Суперечки між собою вони розв'язували в суді, тобто витрачали гроші ще й на юристів, а бельгійці, починаючи з 1833 р., лише очікували оприлюднення чергового тому і передруковували його майже одночасно. На цьому тлі спогади Людовика XVIII (1755–1824), авторство яких приписують герцогу Дудовіллю (1785–1864), вже не виглядали настільки провокативними, хоч також миттєво отримали бельгійський варіант. Оскільки вони містили чимало інформації про українські терени, то стає зрозумілим інтерес до них з боку подільських читачів.

Хоча в бібліотечній колекції художня література представлена кількісно менше, але в реальності в подільських книгозбірнях, вірогідно, переважала саме вона. Можемо припустити, що багаторічна експлуатація збірки франкомовної літератури в умовах загальнодоступної бібліотеки привела до зменшення кількості художньо-літературних видань. Серед наявних представлено твори Оноре де Бальзака (1799–1850), Альфреда де Віньї (1797–1863), Віктора Гюго (1802–1885), Жака Деліля (1738–1813), Александра Дюма (1802–1870), Альфонса Ламартіна (1790–1869), Жорж Санд (1804–1876), Ежена Сю (1804–1857), Ежена Скріба (1791–1861),

Франсуа Шатобріана (1768–1848) тощо, тобто тих, ким зачитувався весь освічений західний світ на час розквіту бельгійського виробництва. Більшість із цих авторів переважно й потерпали від бельгійського бізнесу, оскільки жили за рахунок авторських гонорарів. Хоча Віктор Гюго саме завдяки бельгійцям зажив значної слави, бо з перших його творів на початку 1830-х рр. вони справно десятиліттями продукували його книги. Тим більше, що після еміграції (1852) він не міг друкуватися на батьківщині.

Підприємці у гонитві за комерційним успіхом не обходили увагою й літературу в перекладі. Зокрема передруковували франкомовну версію твору Вашингтона Ірвінга (1783–1859).

Як зауважувалось вище, науковим працям бельгійські видавці приділяли обмежену увагу. Показово, що в бібліотечній колекції географічну літературу представляли три типи видань: навчальні, довідкові та художньо-літературні, проте наукові відсутні. Навчальною літературою є підручник відомого Єнса Якоба Берцеліуса (1779–1848) «*Traité de chimie*» (1838), перекладений з німецької, та посібник французького літературознавця Абеля-Франсуа Вільмена (1790–1870) «*Cours de littérature française*» (1840).

Відсутність цензурних обмежень допомагала бельгійським підприємцям мати додаткові комерційні вигоди. Наприклад, чимало французьких творів не могли побачити світ на батьківщині через цензуру. Зокрема французький соціаліст-утопіст Луї Блан (1811–1882) емігрував до Бельгії, де кілька разів вийшла друком його «*Histoire de dix ans. 1830–1840*». Так само пізніше тут побачила світ знакова для історії книга «*Le livre noir de la Commune de Paris*», про події Паризької комуни. Її надрукували відразу в 1871 р. У бібліотеці наявне 3-тє видання, здійснене того самого року.

Брюссель притягував видавничими можливостями представників різних опозиційних угруповань. У 1865 р. Олександр Герцен (1812–1870) оприлюднив тут свою розлогу статтю «*Samicia rossa*» про поведінку британського уряду щодо візиту 1864 р. до Лондону Джузеппе Гарібальді.

Польська спільнота також користувалася бельгійськими можливостями.

У 1830 р. в Брюсселі перевидали працю Конрада Мальте-Бруна (1775–1826) «*Tableau de la Pologne ancienne et moderne*» (1807), яку на замовлення французького уряду він написав, коли армія досягла Польщі. До нового видання її готував польський діяч Леонард Ходзько (1800–1871). Він написав нову передмову, додав огляд історії польських законів Й. Лелевеля та нариси про польську літературу Міхала Подчашинського (1800–1835), а також дві карти країни до поділів та після Віденського конгресу 1815 р., складені Й. Лелевелем. Видання мало попит, адже

наступного року його вже передрукували інші бельгійські конкуренти. У бібліотечній колекції зберігається саме перше видання 1830 р.

У Бельгії 1857 р. був надрукований польським автором Луї Люблінером (1809–1868) огляд документів «Des diverses amnisties octroyées aux polonais par les empereurs Nicolas I-er et Alexandre II», присвячений аналізу рішень російських імператорів Миколи I та Олександра II щодо поляків.

Низку етюдів з внутрішньої російської політики щодо польського питання оприлюднив російський публіцист Федір Фіркаса (1812–1872), який писав під псевдонімом D. K. Schédo-Ferroti. Він друкував їх під загальною назвою «Etudes sur l'avenir de la Russie» під час Січневого повстання (1861–1864). Найбільшу славу здобув восьмий етюд «Que fera-t-on de la Pologne?» (1864). Він є в бібліотечній колекції. На погляд автора, вирішенням польського питання могло стати створення польського уряду у складі Російської імперії, надання цій території більшої свободи та автономії.

Показова для фрондерських настроїв польської шляхти Правобережної України наявність чергового перевидання твору Й. Лелевеля «Polska odradzajaca sie czyli Dzieje Polskie od roku 1795». Уперше книга була надрукована у Брюсселі в 1836 р., де з 1833 р. і до смерті проживав учений. У фонді бібліотеки зберігається примірник 1843 р.

Вісімдесят дев'ять томів (64,5%) бібліотечної колекції мають провенієнції власників, причому абсолютна більшість (97,8%) цих книжок походять з родових зібрань. Отже, представники нобілітету, традиційні галомани, могли з певних причин надати перевагу бельгійській продукції.

Найбільша збірка (31 том) походить з родового зібрання Собанських з Ободівки (нині Гайсинського р-ну Вінницької області). Його основа активно формувалася саме в 1820–1850-х роках [13, с. 610], відповідно бельгійські видання надходили завдяки поточному комплектуванню. Засновник родового зібрання Міхал Собанський (1755–1832) був дуже активною та підприємливою особою. Він брав участь у створенні одного з перших акціонерних товариств на Правобережній Україні «Kompania handlowa polska» (1783), облаштуванні судноплавства по Дністру. Активно користувався банківськими кредитами, розвивав у власних маєтках товарне виробництво зерна, організовував його продаж через херсонський, згодом одеський порти. Мав активну громадянську позицію, був послом на Чотирирічному сеймі (1792), делегатом від інкорпорованих воеводств до Катерини II. Відомий також як донатор Кременецького ліцею. Тобто був яскравою постаттю, яка намагалася трансформувати терени Правобережної України як продуктивного краю, надати їм нових сенсів. Він випереджав

за світоглядом та діями своїх сучасників – представників шляхти. Вочевидь, каналами комплектування його бібліотеки могли бути бізнесові поїздки до Варшави та Одеси, мандрівки у Європу, а також освітньо-культурні контакти з вченими, наприклад з Ю. Немцевичем (у бібліотеці є книги з дарчими написами [14, с. 51]). Його сини Людвік (1788–1837) і Готард (1802–1841) брали активну участь у польському національному русі, їх арештовували та відправляли на заслання, де читання було однією з важливих розваг. Маємо історико-книжкову колекцію, пов'язану з Людвіком та його сім'єю. Саме його родина придбала більшість бельгійських видань, адже серед них переважна частина надруковані у 1830–1840-х роках та мають позначки (екслібрис і суперекслібрис) маєтку у Василівці, де мешкала вдова Людвіка – Роза Собанська з дітьми. Системне комплектування родового зібрання зупинилося після 1870 р.

Бібліотека мала універсальний характер і цим пояснюється наявність художніх (О. Бальзак, Ж. Деліль, А. Дюма, Е. Сю, Е. Скріб, Шатобріан), історичних (П. де Барант, Б. Сарранс, Й. Мюллер, А. Тьєр), хімічних та літературознавчих видань. Із періодичних видань цікавили Собанських і англomовні, тому передплата «Revue Britannique» виглядає цілком логічною. Вочевидь, книги купували для організації дозвілля, тому малоімовірно, що покупці прагнули придбати конкретні видання, скоріше брали наявні. Хоча виключити ідею про дешевші, не можемо.

Багато також бельгійських видань (20 томів) походять з родового зібрання Ярошинських з Дзвоники (тепер Вінницького р-ну Вінницької обл.), які також були однією з найбагатших родин Подільської губернії ХІХ ст. У цьому маєтку бібліотека осіла після 1870 р., поглинувши кілька сімейних зібрань. Більшість бельгійських друків належали колись Константи Валеріану Ярошинському (1842–1881), власнику Шарапанівки (тепер Тульчинського р-ну Вінницької обл.), який підписував книги власницьким написом «K. W. Jaroszynski(сy)» або «K. Jaroszynski». Згідно з перекресленими написами до нього ці друки належали братам його матері Мечиславу та Генріку (?–1874) Будзинським, власникам маєтку Маркуші Літинського повіту (тепер Хмільницького р-ну Вінницької обл.). Брати навчалися у Берлінському університеті наприкінці 1830-х років [15, с. 73–74], імовірно, там вони й купували бельгійську продукцію. Враховуючи їхній студентський статус і середню фінансову забезпеченість, можна припустити, що вони, обираючи між французькою та бельгійською продукцією, зупинялись на останній. Їхній інтерес становили художні та історичні твори.

Родове зібрання Руссановських з Якушинців (нині Вінницького р-ну Вінницької обл.) вирізняється фрондерським добором бельгійських

видань (12 томів). Тут знаходимо роман Жорж Санд «Le Piccinino» (1847), забороненої для поширення в Російській імперії. Серед наявної продукції 1830–1840-х років – художні та історичні твори для дозвілля, а ось публікації пізнішого часу дещо відмінні. Серед останніх бачимо вже згадувані працю Л. Люблінера та огляд подій навколо Паризької комуні. Тобто представники цього роду купували бельгійські видання не лише через фінансову вигідність, а й з цікавості саме до певних книг, незважаючи на загрозу конфлікту з російською владою.

Подібну поведінку можна спостерігати у Здзеховських з Черепашинців (тепер Хмельницького р-ну Вінницької обл.), які володіли примірником видання «Histoire de dix ans. 1830–1840» (1847) Луї Блана, також забороненого для розповсюдження в Російській імперії. Родову бібліотеку Здзеховських представляють 16 томів історичного змісту. Оскільки зібрання у цьому маєтку осіло у другій половині XIX ст. і містило фрагменти з кількох різних сімейних збірок, то можна припустити, що художню літературу у відповідний час також купували, але на початку XX ст. у Черепашинці Феліксом Здзеховським (1863–1928) було перевезено саме історичні книги. Його дії підтверджують гіпотетичний одеський канал надходження книг, адже кілька примірників позначено наліпками одеських палітурників.

Наявність двох примірників видання Адольфа Тьєра «Histoire de la révolution Française» (1845) фірми Меліна свідчить про стійкий інтерес до Французької революції з боку польського нобілітету (графів Здзеховських та Руссановських).

Російське дворянство також демонструвало адресний інтерес до бельгійських видань. Один з представників роду Гейденів, які прославилися своєю військовою службою в імперії, володів уже згадуваною відомою працею Кінглейка «L'invasion de la Crimée». Військові цікавилися аналізом Кримської війни 1853–1856 рр. від англійських авторів.

Тема цієї війни відбилася й у зібранні Григорія Строганова (1829–1910). Невеличку працю російського посла у Великобританії Філіпа Бруннова (1797–1875) «La Guerre d'Orient: ses causes et ses conséquences» (1854) надрукували саме в Бельгії, адже проросійському нарагиву у місцевій друкарні побачити світ було простіше, ніж у Великобританії чи Франції. З огляду на тодішню військову службу Г. Строганова стає зрозумілим його інтерес до цієї тематики. Згодом займаючись благодійністю за службою та особисто, він вважав за потрібне мати працю Жозеф-Марі Дежерандо (1772–1842) «De la bienfaisance publique» (1839) про організацію громадської благодійності. З огляду на палітурку можна припустити, що з бібліотеки

Потоцьких – Строганова – Щербатових з Немирова (тепер Вінницького р-ну Вінницької обл.) походить і вже згадувана праця Герцена. Обкладинку для неї виготовили вже за впорядкування книгозбірні Марією Щербатовою (1857–1920), донькою Г. Строганова, в останніх десятиліттях XIX ст., тому час придбання книги залишається відкритим. Оскільки реальне прізвище автора вже зазначили на корінці, то це відбулося вже тоді, коли його фігура не виглядала такою небезпечною для влади.

Отже, представники нобілітету Поділля не виявляли снобізму щодо контрафактного походження книжкової продукції. Залишається відкритим питання, чи подібне ставлення обмежувалося лише книгами, чи вони погоджувалися користуватися контрафактом і в інших сферах буття?

Наукова новизна. Уперше описано колекцію бельгійських видань епохи активного контрафактного друкування (1815–1852), що зберігається на українських теренах. На прикладі Поділля констатовано, що останні у досліджуваній період розглядалися як легітимна зона торгівлі контрафактом.

Висновки: Ігнорування Російською імперією авторського права, традиційна галоманія нобілітету, нові капіталістичні моделі бельгійського видавничого бізнесу сприяли поширенню його книжкової продукції, хоч і з тенденцією до скорочення на кінець XIX ст. У подільських споживачів було кілька причин придбання саме бельгійської продукції: 1) головна – дешевизна книжок, здобута завдяки інноваційним поліграфічним і бізнесовим рішенням бельгійських підприємців; 2) зосередженість видавців на задоволенні потреби в читанні на дозвіллі; 3) за відсутності місцевої книжкової торгівлі – придбання наявних видань (маркетингові зусилля видавців з просування книг у різні країни); 4) зацікавлення в конкретних виданнях, які через цензурні обмеження друкувалися лише в Бельгії; 5) інтерес до оригінальних видань, які готували бельгійські видавці. Складається враження, що ім'я видавця не мало значення, подолання зосереджувалися на авторі та конкретних творах, але ця теза потребує додаткового вивчення.

Список бібліографічних посилань

1. Molinari G. De la propriété littéraire et de la contrefaçon belge. *Journal des économistes*. 1852. No. 3. URL: <https://www.institutcoppet.org/de-la-propriete-litteraire-et-de-la-contrefacon-belge/>

2. Cappellemans V. De la propriété littéraire et artistique en Belgique et en France. Bruxelles, 1854. 375 p.

3. Robin P. E. De la contrefaçon belge. *Revue des Deux Mondes, période initiale*. 1844. Vol. 5. Pp. 204–239.
4. Bulté C. Approche économique du secteur de la contrefaçon à Bruxelles (1814–1852). *Cahiers du Cédic*. 2003. No. 2/4. Pp. 3–78.
5. Godfroid F. Aspects inconnus et méconnus de la contrefaçon en Belgique. Bruxelles, 1998. 924 p.
6. Durand P., Hébert P., Mollier J.-Y., Vallotton F. *La Censure de l'imprimé. France, Belgique, Québec et Suisse romande. XIXe et XXe siècles*. Québec, Nota Bene, 2006. 464 p.
7. Mollier J.-Y. Ambiguïtés et réalités du commerce des livres entre la France et la Belgique au XIXe siècle. Le Commerce de la librairie en France au XIXe siècle: 1789–1914 / J.-Y. Mollier (dir.). Paris : IMEC Editions, 1997. Pp. 53–86.
8. Hellemans J. L'édition belge au XIXe siècle et le problème de la contrefaçon. Présence francophone. 1993. N 42. Pp. 180–192.
9. Hellemans J. Les contrefaçons belges au Québec... Au temps où le livre français était "belge". *Documentation et bibliothèques*. 2011. No. 57(3). Pp. 169–177. <https://doi.org/10.7202/1028843> ar
10. Schapochnik N. La circulation des contrefaçons belges à Rio de Janeiro au XIXe siècle. Le commerce transatlantique de la librairie, un des fondaments de la mondialisation culturelle (France, Portugal, Brésil, XVIII–XX siècle) / dir.: D. Cooper-Richet et J.-Y. Mollier. Campinas: Publiel, 2013. Pp. 61–73.
11. Barbier F. Le commerce international de la librairie française au XIXe siècle (1815–1913). *Revue d'histoire moderne et contemporaine*. 1981. Vol. 28(1). Pp. 94–117. <https://doi.org/10.3406/rhmc.1981.1128>
12. Полевщикова Е. В. Французы в книжной торговле Одессы в первой половине XIX в. (по материалам книготорговых каталогов). *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2011. Вип. 16 (1–2). С. 94–109. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_bbk_2011_16_1-2_6
13. Соломонова Т. Родова бібліотека Собанських з Ободівки (за матеріалами Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва). *Україна і Польща: історичне сусідство* : матеріали міжнар. наук. конф.(17–18 трав. 2012 р.). Вінниця, 2012. С. 609–621.
14. *Litera scripta manet*: каталог автографів на книгах відділу рідкісних і цінних видань Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва / уклад. Т. Р. Каросва (Соломонова). Вінниця, 2016. 88 с.
15. Bobrowski T. *Pamiętniki*. Lwow, 1900. Vol. 1. 417 s.

References

1. Molinari, G. (1852). De la propriété littéraire et de la contrefaçon belge. *Journal des économistes*, 3 [in French]. Retrieved from <https://www.institutcoppet.org/de-la-proprieite-litteraire-et-de-la-contrefacon-belge/>
2. Cappellemans, V. (1854). De la propriété littéraire et artistique en Belgique et en France. Bruxelles [in French].
3. Robin, P. E. (1844). De la contrefaçon belge. *Revue des Deux Mondes, période initiale*, 5, 204-239 [in French].
4. Bulté, C. (2003). Approche économique du secteur de la contrefaçon à Bruxelles (1814-1852). *Cahiers du Cédic*, 2/4, 3-78 [in French].
5. Godfroid, F. (1998). Aspects inconnus et méconnus de la contrefaçon en Belgique. Bruxelles [in French].
6. Durand, P., Hébert, P., Mollier, J.-Y., Vallotton, F. (2006). La Censure de l'imprimé. France, Belgique, Québec et Suisse romande. XIXe et XXe siècles. Québec: Nota Bene [in French].
7. Mollier, J.-Y. (1997). Ambiguïtés et réalités du commerce des livres entre la France et la Belgique au XIXe siècle. In J.-Y. Mollier (dir.), *Le Commerce de la librairie en France au XIXe siècle: 1789-1914* (pp. 53-86). Paris: IMEC Editions [in French].
8. Hellemans J. (1993). L'édition belge au XIXe siècle et le problème de la contrefaçon. *Présence francophone*, 42, 180-192 [in French].
9. Hellemans, J. (2011). Les contrefaçons belges au Québec... Au temps où le livre français était «belge». *Documentation et bibliothèques*, 57(3), 169-177 [in French]. <https://doi.org/10.7202/1028843> ar
10. Schapochnik, N. (2013). La circulation des contrefaçons belges à Rio de Janeiro au XIXe siècle. In D. Cooper-Richet & J.-Y. Mollier (dir.), *Le commerce transatlantique de la librairie, un des fondements de la mondialisation culturelle (France, Portugal, Brésil, XVIII-XX siècle)* (pp. 61-73). Campinas: Publiel [in French].
11. Barbier, F. (1981). Le commerce international de la librairie française au XIXe siècle (1815-1913). *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 28(1), 94-117 [in French]. <https://doi.org/10.3406/rhmc.1981.1128>
12. Polevshnikova, E. V. (2011). Francuzy v knizhnoj trgovle Odessy v pervoj polovine XIX v. (po materialam knigotorgovyh katalogov) [French in the Odessa book trade in the first half of the 19th century (based on bookselling catalogues)]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Bibliotekoznavstvo, bibliografychno, knyhozhnavstvo – Bulletin of Odessa National University*.

Series: Library Science, Bibliography, Bibliography, 16(1-2), 94-109 [in Russian]. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_bbk_2011_16_1-2_6

13. Solomonova, T. (2012). Rodova biblioteka Sobanskykh z Obodivky (za materialamy Vinnytskoi OUNB im. K. A. Timiriazieva) [Sobansky's family library from Obodivka (based on the materials of K. A. Timiryazev Vinnytsia Regional Universal Scientific Library)]. Proceedings from *The Ukraine and Poland: historical neighborhood: Mizhnarodna naukova konferentsiia (17-18 travnia 2012 r.) – International of Science Conference* (pp. 609-621). Vinnytsia [in Ukrainian].

14. Karoieva (Solomonova), T. R. (Ed.). (2016). Litera scripta manet: katalog avtohrافiv na knykhakh viddilu ridkisykh i tsinnykh vydan Vinnytskoi OUNB im. K. A. Timiriazieva [Litera scripta manet: a catalog of autographs on books of the department of rare and valuable publications of K. A. Timiryazev Vinnytsia Regional Universal Scientific Library]. Vinnytsia [in Ukrainian]

15. Bobrowski, T. (1900). Pamiętniki. Lwow.Vol. 1 [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 12.09.2023.

Tetiana Karoieva,

Dr. Sci. (History), Professor,

Vinnytsia Mykhaylo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

32 Ostrozhskogo St., Vinnytsia 21100, Ukraine

e-mail: urasim@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

The Involvement of Podillia in the European Book Trade Space of the first half – the middle of the 19th century (by the example of Belgian Publications)

The research aim is to determine how Podillia was involved in the European book trade space of the first half – the middle of the 19th century when there was no local stationary book trade and library service (by the example of Belgian publications). *Methodology.* A historical and bibliological analysis of the collection of Belgian publications from the library collection of the Valentyn Otamanovskyi Vinnytsia Regional Universal Scientific Library was carried out. *The scientific novelty.* A collection of Belgian publications from the era of active counterfeit printing (1815–1852) stored on Ukrainian territory, is described for the first time. By the example of Podillia, it was revealed that Ukrainian lands were considered as a legitimate zone of trade in counterfeit goods during the research period. *Conclusions.* Ignoring copyright by the Russian Empire, the traditional gallomania of the nobility, and the new capitalist models of the Belgian publishing business, contributed to the spread of its book production, although with a tendency to decline at the end of the 19th century. The consumers of Podillia had several reasons for purchasing Belgian products: 1) the main reason was the

cheapness of books due to the innovative printing and business solutions of Belgian publishers; 2) publishers' focus on the pleasure of leisure reading; 3) there was the purchase of existing publications (marketing efforts of businessmen to promote books in different countries) in the absence of a local book trade; 4) interest in specific publications that were published only in Belgium because of censorship restrictions; 5) interest in original publications prepared by Belgian publishers. It seems that the publisher's name was not important, people of Podillia focused on the author and specific works, but this thesis needs additional study.

Keywords: Belgian book, French-language book, Belgian book publishing, counterfeit printing, book trade, Podillia.